

<https://doi.org/10.31891/PT-2024-2-15>

УДК 37.036:378.2

Дарія ГОЛОТА

здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти,
Хмельницький національний університет
e-mail: dasagolota2@gmail.com

Оксана ВАРГАТА

кандидат педагогічних наук, доцент,
Хмельницький національний університет
<https://orcid.org/0000-0002-1805-4643>
e-mail: varhatao@khmnu.edu.ua

ОСОБЛИВОСТІ КОМУНІКАТИВНИХ МАНІПУЛЯЦІЙ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Стаття присвячена дослідженню однієї із найважливіших проблем сучасного суспільства – маніпулюванню як технології комунікативного впливу на свідомість людей. Тема маніпуляцій суспільною свідомістю сьогодні надзвичайно актуальна та досить часто є предметом для обговорення та наукових дискусій. На основі аналізу тематичної літератури визначено основні види маніпулятивних прийомів з використанням різних засобів, способів і технологій інформаційно-психологічної дії, що використовуються в дискусіях.

У статті розкрито особливості комунікативних маніпуляцій, які з кожним днем набирають обертів та навіть становлять загрозу для інформаційно-психологічної безпеки кожної людини. Завдання статті – теоретичне обґрунтування явища маніпулювання людьми, виявлення характеру впливів маніпулятивних дій на міжособистісне спілкування. Увага сконцентрована на маніпулюванні як технології комунікативного впливу, розглядаються основні підходи до поняття терміну «маніпулювання». Пропонується розглядати поняття «маніпулювання» в двох аспектах: фізичному (об'єкт впливу – предмети) і психологічному (об'єкт впливу – свідомість). Визначено, що комунікативна маніпуляція – це прихований психологічний примус конкретної особи чи групи людей, що впливає на їхній емоційний стан, мотивацію, правильне мислення. Як специфічний спосіб управління, маніпулювання використовується на усіх рівнях соціальної взаємодії людей. У результаті теоретичного аналізу наявних досліджень було охарактеризовано найбільш суттєві інтерпретації поняття «маніпулювання». За допомогою цього психологічного прийому маніпулятор має на меті змінити поведінку, підсилюючи негативний психологічний вплив. Явище маніпулювання людьми відоме впродовж усієї історії суспільства. Сьогодні воно не лише дуже поширене, але й відзначається різноманітністю форм для його здійснення. До прийомів маніпуляцій відносять той, хто бажає панувати над іншим. Маніпулятивні дії стають усе більш вираженими й подекуди навіть небезпечними.

Ключові слова: маніпуляція, психологічна маніпуляція, комунікативна маніпуляція, маніпуляційні прийоми, маніпуляційні впливи, інформаційно-психологічні впливи, інформаційно-комунікативні технології, міжособистісне спілкування, міжособистісна взаємодія.

Dariia HOLOTA, Oksana VARHATA

Khmelnytskyi National University

FEATURES OF COMMUNICATIVE MANIPULATIONS: THEORETICAL ASPECT

The article aims to investigation of one of the most important problem of modern society – manipulation as the technology of communicative influence to people consciousness. Manipulation by society consciousness is extremely relevant today and often is the subject for scientific discussion. Based on analysis of thematic literature main types of manipulative techniques with use various means, methods and technologies of informational and psychological actions were determined.

This article reveals the peculiarities of communicative manipulations, which are growing every day and even pose a threat for informational and psychological personal safety. The major task of this article is to provide the manipulating people phenomenon and identifying of manipulation influence to interpersonal communication. Attention of the article is focused on manipulation as the technology of communicative influence and also the main approaches to the concept of the term «manipulation» are considered. It is proposed to consider the concept of «manipulation» in two aspects, that is physical (the object of influence - objects) and psychological (the object of influence - consciousness). Communicative manipulation is determined as a hidden psychological enforcement of the person or group of people affecting their emotional state, motivation, and correct thinking. Manipulation as a management specific method is used in all levels of people social interaction. As a result of theoretical analysis, the most significant interpretations of the concept of «manipulation» were characterized. Using this psychological technique, a manipulator aims to change the behavior increasing negative psychological influence. Manipulation by the people is known throughout all the history of society. Nowadays manipulation is not only very prevalent but also characterized by a variety form for its implementation. Techniques of manipulation are using by those who wish dominate to others. Manipulative actions are becoming more pronounced and sometimes even dangerous for people.

***Keywords:** manipulation, psychological manipulation, communicative manipulation, manipulation techniques, manipulation impact, information and psychological impact, information and communication technologies, interpersonal communication, interpersonal interaction.*

Постановка проблеми у загальному вигляді

та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями

Впродовж тривалого періоду знання про маніпуляцію, як про різновид прихованого психологічного впливу ставало предметом наукових досліджень. Означена проблема залишається предметом вивчення філософії, соціології, педагогіки та психології. Психологія маніпуляції є надзвичайно актуальною і не втрачає новизну багато років. Історія маніпуляції сягає часів античності, проте, і на сучасному рівні не втрачає своєї гостроти, адже є певне коло дискусійних проблем.

Поняття «маніпуляція» походить від латинського терміну «manipulus», який має два значення «жменя», «наповнювати руку» та «маленька група». У першому значенні даний термін використовується

як звернення до об'єктів з особливими намірами і цілями, як ручне управління. У значенні терміну «маніпуляція як маленька група» позначається загін воїнів – маніпула, який беззаперечно підкорюється і виконує всі розпорядження командуючих.

Маніпуляція в будь-яких своїх видах є форма підпорядкування, тобто такий психологічний вплив, який при хороших техніках володіння обумовлює актуалізацію в іншій людини намірів, не співпадаючих з його актуально існуючими бажаннями, потребами і мотивами. Інша справа, які цілі переслідує маніпуляція, і на що вона спрямована: на благо людини, або на благо самого маніпулятора. Маніпуляції досить активно впливають на свідомість людини, вносять в її життя нестабільні, неприємні моменти.

Аналіз досліджень та публікацій

Аналіз змісту інформаційних потоків, що надходять від засобів масової комунікації, дає змогу стверджувати, що проблема маніпулювання активно сьогодні обговорюється науковцями та стає предметом їх дискусій. Питанню маніпуляції присвячена значна кількість робіт таких науковців, як: А. Белова, В. Застольська, А. Кирчів, П. Лісовський, О. Місніченко, О. Руда та Т. Тепенчак.

Формулювання цілей статті

Метою статті є теоретичне вивчення маніпуляцій у науковій психологічній літературі та дослідження психологічних особливостей маніпуляцій у комунікаціях.

Виклад основного матеріалу

У засобах масової інформації та сучасній літературі останнім часом часто зустрічається термін «маніпуляція». Маніпуляція в сучасному суспільстві є однією з найважливіших форм соціальної комунікації та невід'ємною складовою життя будь-якої особистості незалежно від віку, статі, соціального статусу, фаху, досвіду. У сучасності поняття «маніпуляція» використовується як у фізичному, так і у психологічному значеннях:

- комплекс дій щодо певного об'єкта або дії з особливими намірами і метою (фізика, медицина, виробництво тощо);
- різновид ілюзійного жанру, що частково протиставляється ілюзії. Якщо в ілюзії ефект досягається за рахунок спеціальних технічних засобів, то в маніпуляції він є результатом

комбінації спритності рук маніпулятора (фокусника) та його ж міміки й жестів, що відволікають увагу спостерігачів;

- прийом, що впливає на поведінку індивіда чи групи осіб у суспільстві (політична маніпуляція);

- різновид соціального впливу, який використовується для прихованого упровадження суб'єктом маніпулювання до психіки певного об'єкта цілей, бажань, намірів, ставлень або настанов, які не збігаються з його актуально існуючими потребами.

Маніпулювання є об'єктом дослідження різних галузей науки, серед яких варто виокремити: психологію, соціологію, філософію, лінгвістику та журналістику. У межах кожної з наведених галузей ведеться внутрішній дискурс щодо розуміння поняття «маніпулювання».

Водночас О. Руда зазначила, що люди не усвідомлюють, що їх потреби, світогляд, інтереси та спосіб життя певною мірою залежать від тих, хто ними маніпулює [7].

Маніпуляція – це повідомлення інформації, яка відрізняється від правди. Як наслідок, її легко сплутати з властивістю людини робити помилки, робити неправильні висновки, використовувати неперевірені факти [1].

Маніпулювання проявляється у різних формах: людина може маніпулювати не лише іншими людьми, а й собою. Така сила волі використовується як спосіб відмовитися від бажань, стримати ірраціональні прагнення. Людина, яка маніпулює собою, маніпулює іншими.

Людина – істота соціальна, а однією з мішеней маніпулювання і є соціальне в людині, тобто її соціальні потреби [6].

А. Белова навела низку визначень поняття «маніпуляція»:

- різновид психологічного впливу, мистецьке виконання якого веде до прихованого порушення в іншої людини намірів, що не збігаються з її реальними бажаннями;

- різновид психологічного впливу, при якому майстерність маніпулятора використовується для прихованого впровадження в психіку адресата цілей, бажань, намірів, відносин чи установок, що не збігаються з тими, які має адресат у певний момент;

- різновид психологічного впливу, який спрямований на зміну активності іншої людини, що виконаний настільки мистецьки, що залишається непоміченим;

- різновид психологічного впливу, який спрямований на неявне спонукання іншого до здійснення визначених маніпулятором дій;

– митецьке спонукання іншого до досягнення викладеної маніпулятором мети.

У процесі виконання маніпуляційних прийомів можна виділити прості «одноактні» маніпуляції, а також складні, котрі позначаються як маніпулятивні ігри. Сам процес маніпулювання може бути розтягнутий у часі і мати форму поетапної процедури маніпулятивного впливу на людину. Він може бути простим, тобто спілкування з використанням одного чи кількох прийомів, чи структурно досить складним, тобто включати систему різноманітних маніпулятивних прийомів, дія яких спрямована на різні психологічні структури особистості з використанням різних психологічних механізмів з поетапною реалізацією цих прийомів у визначені періоди часу й у різних ситуаціях взаємодії.

Таким чином, складна маніпуляція має свою часову, просторову та організаційно-соціальну структури.

Науковці, які досліджують описують це явище, стверджують, що є різні методи і засоби інформаційно-психологічного впливу на людину, які дають змогу зробити її покірною, слухняною, керованою тими, хто володіє спеціальними засобами і технологією зміни людської психіки. Це систематично й постійно використовується у нашому повсякденному житті, фактично в усіх сферах соціальної взаємодії людей і об'єктом його впливу в наш час це може бути будь-яка людина. Він має давню історію, успішно застосовується й зараз, постійно розвивається та удосконалюється. Можна сказати, що у світі йде таємна війна з використанням невидимої, але могутньої інформаційно-психологічної зброї, мета якої – володіти свідомістю об'єктів, а отже, керувати їх поведінкою.

На нашу думку, основна увага сучасних дослідників, які вивчають проблеми засобів масової комунікації, концентруються на створенні нових способів, методів і форм соціальної взаємодії, сучасних інформаційнокомунікативних технологій, на їхній необхідності й у цілому на позитивному значенні та впливі на організацію діяльності, соціальне керування, розвиток суспільства й особистості.

П. Лісовський розкриває такі основні механізми маніпулятивного впливу, як навіювання, навернення, приклад і наслідування, переконування, санкціонування, мобілізування, соціодинаміка тощо [4].

У своєму філософсько-культурологічному аналізі про маніпуляцію «людиною маси» О. Місніченко виявив культурне значення феномену маніпуляції в контексті соціальної структури та підтвердив, що маніпуляція є обов'язковим засобом формування

людських якостей, що необхідні для існування факторів, які забезпечують функціонування суспільства [5].

У своєму дослідженні Т. Тепенчак відстоює думку, що суспільні маси є суттєвим середовищем для маніпуляцій. У цьому зв'язку можливості маніпуляцій класифікуються за трьома групами: маніпуляції у сфері соціальних груп; маніпуляція духовно-естетичними цінностями; маніпуляції, пов'язані з постійним прагненням бути модним і сучасним [8].

Науковець В. Застольська вважає, що головним змістом маніпулятивного впливу в суспільстві є встановлення контролю над об'єктом впливу з тим, щоб змусити його діяти у спосіб, потрібний для того, хто здійснює маніпулювання. Дослідник наголошує, що сьогодні вище зазначені засоби досягли такої міри витонченості, що навіть виявлення самого факту маніпулювання в соціокультурній реальності масового суспільства нерідко вимагає досконалого знання його природи і механізмів [2].

Багатьма дослідженнями було виявлено, що без постійного інформаційного контакту неможливий повноцінний розвиток суб'єкта і нормальне функціонування соціальних груп та суспільства. При цьому часто замовчують той факт, що інформаційно-комунікативні процеси можуть приховувати в собі велику небезпеку для розвитку як особистості, так і суспільства в цілому.

Проблема маніпулювання особистістю, багато разів порушувалася дослідниками у ХХ столітті. Маніпулювання інформацією не є відкриттям, воно не пов'язане лише з функціонуванням засобів масової комунікації.

До основних джерел інформаційно-психологічного впливу на людину в узагальненому вигляді можна віднести: державу (у тому числі іноземні), органи влади і керування та інші державні структури й установи; суспільство (різні суспільні, економічні, політичні й інші організації, у тому числі закордонні); різні соціальні групи (формальні і неформальні, стійкі і випадкові, великі і малі – за місцем проживання, роботи, навчання, служби, спільного проживання і проведення дозвілля і т. ін.); окремі особистості (у тому числі представники державних і суспільних структур, різноманітних соціальних груп).

Як основні засоби інформаційно-психологічного впливу на особистість в узагальненому вигляді виділяють: засоби масової комунікації (у тому числі інформаційні системи, наприклад, Інтернет); література (у тому числі, художня, науково-технічна, суспільно-політична, спеціальна); мистецтво (у тому числі, різні напрямки так званої масової культури); освіта (у тому числі, системи дошкільної,

середньої, вищої і середньої спеціальної державної і недержавної освіти, система так званої альтернативної освіти); виховання (усі різноманітні форми виховання в системі освіти, громадських організацій, система організації соціальної роботи); особистісне спілкування [3].

Стає очевидним, що об'єкт для реалізації своєї соціальної поведінки в суспільстві має потребу в постійному припливі інформації. Безупинний інформаційний зв'язок з навколишнім світом, соціальним середовищем, у якому вона діє як активний соціальний суб'єкт, є однією з найважливіших умов нормальної життєдіяльності.

Припинення інформаційного зв'язку може викликати різні психічні аномалії аж до психічних захворювань. На суб'єкт впливають не тільки постійний інформаційний контакт із навколишнім середовищем, але і його відсутність, кількість, обсяг, зміст і структура інформації, що надходить та перероблюється. Необхідну інформацію суб'єкт одержує з безпосереднього досвіду, особистого спілкування, а також з різноманітних джерел інформації (книги, радіо, телебачення, журнали, газети, різні інформаційні системи).

Ускладнення і динамічність соціальних процесів у суспільстві, вплив суспільних змін, що відбуваються, безпосередньо на повсякденне життя людини роблять її усе більш залежною від потоку повідомлень засобів масової комунікації. Особливо яскраво це виявляється у формуванні думок з питань, що не знаходять відображення в її безпосередньому досвіді, наприклад, про обстановку в інших містах, регіонах, країнах, про політичних лідерів, про культурні заходи.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі

Підсумовуючи вищезазначене, можна зробити такі висновки: по-перше, у результаті проведеного теоретичного аналізу з досліджуваної проблеми з'ясовано, що маніпулювання – це вид психологічного впливу, майстерна реалізація якого веде до прихованого пробудження в іншій людині намірів, які не збігаються з її реальними бажаннями; по-друге, поняття «маніпулювання» варто розглядати у двох аспектах: *фізичному (об'єкт впливу – предмети)*, тобто маніпулювання є інструментом і його варто позбавити будь-яких (передусім негативних) конотацій, оскільки лише застосування інструментарію людиною надає йому значення (позитивного або негативного) та *психологічному (об'єкт впливу – свідомість)*, тобто маніпулювання як засіб психологічного впливу в комунікації варто розглядати як свідоме здійснення суб'єктом впливу певних дій

прихованого характеру з коригування інформації щодо певного фрагменту дійсності для об'єкта впливу заради досягнення поставлених суб'єктом цілей; по-третє, особистість і повсякденне життя усе більше залежать від масової комунікації, що створює для неї своєрідну «другу реальність», вплив якої не менш значимий, ніж вплив об'єктивної реальності. Отож, під впливом маніпулятора людина може змінювати свої рішення саме в тому напрямку, яке потрібно і при цьому буде абсолютно впевнена, що всі рішення прийняла сама, будучи при ясному розумі.

Таким чином, навколишній світ залишається тим самим, але в людини міняється сприйняття, реакція на навколишнє вже зовсім інша. Тому поширення маніпулятивної поведінки у суспільстві, невміння розпізнавати її, як наслідок, протистояти маніпулятивній поведінці спричиняє різноманітні психологічні та соціально-психологічні деформації в особистісних структурах та системі соціальної взаємодії суб'єктів. Вибір маніпулятивних прийомів багато в чому визначається особливостями особистості самого суб'єкта впливу. Але все ж таки маніпулятивний стиль такої взаємодії має відповідати сучасним тенденціям гуманізації суспільного процесу. Варто зазначити, що маніпуляція набуває небезпеки не лише з огляду на прихований характер впливу, але також залежно від особистості людини, яка до неї вдається – від її мети, установок та переконань, ціннісних орієнтирів, особистісних якостей, соціального статусу тощо. Відтак, вивчення соціально-психологічних чинників осіб, схильних до маніпулювання у міжособистісній взаємодії, є перспективою нашого подальшого дослідження.

Література

1. Белова А. Д. Комунікативні стратегії і тактики: проблеми систематики. *Мовні і концептуальні картини світу*. № 10. 2004. С. 1-18.
2. Застольська В. В. маніпуляція як засіб формування ціннісно-нормативних уявлень в сучасних демократичних суспільствах. *Філософські проблеми гуманітарних наук*. Альманах. № 17. 2010. С. 195-199.
3. Кирчів А. Маніпуляція і національна безпека. *Незалежний культурологічний часопис*. № 30. 2003. С. 54-71.
4. Лісовський П. М. Феномен маніпуляції свідомістю: сутність, структура, механізм у сучасному суспільстві (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія і філософія історії»; Укр. держ. ун-т фінансів та міжнар. торгівлі. Київ. 2009. 20 с.

5. Місніченко О. В. Маніпуляція «людиною маси»: філософсько-культурологічний аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : 09.00.04 «Філософ. Антропология, філософія культури»; Харків. нац. ун-т ім. В. Каразіна. Х. 2008. 21 с.

6. Особливості маніпуляції свідомістю в процесі комунікації [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://naub.oa.edu.ua/2010/osoblyvosti-manipulyatsiji-svidomisty-u-v-protsezi-komunikatsiji/>.

7. Руда О. Мовне питання як об'єкт маніпулятивних стратегій у сучасному українському політичному дискурсі: монографія. Київ. 2012. 232 с.

8. Тепенчак Т. М. Естетико культурологічний аспект маніпуляції свідомістю: автореф. дис. на здобуття канд. філос. наук : 09.00.08 «Естетика»; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. Київ, 2008. 14 с.

References

1. Bielova, A. D. Komunikatyvni stratehii i taktyky: problemy systematyky. Movni i kontseptualni kartyny svitu. № 10. 2004. S. 1-18.

2. Zastolska V. V. Manipuliatsiia iak zasib formuvannia tsinnisno-normatyvnykh uiavlen v suchasnykh demokratychnykh suspilstvakh. Filosofski problemy humanitarnykh nauk. Almanakh. № 17. 2010. S. 195-199.

3. Kyrchiv A. Manipuliatsiia i natsionalna bezpeka: nezaleznhni kulturolohichnyi chasopys. № 30. 2003. S. 54-71.

4. Lisovskyi P. M. Fenomen manipuliatsii svidomistiu: sutnist, struktura, mekhanizm u suchasnomu suspilstvi (sotsialno-filosofskyi analiz) : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. filoz. nauk : spets. 09.00.03 «Sotsialna filozofia i filozofia istorii»; Ukr. derzh. un-t finansiv ta mizhnar. torhivli. Kyiv. 2009. 20 s.

5. Misnichenko O. V. Manipuliatsiia «liudynoi masy»: filozofsko-kulturolohichnyi analiz : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. filozof. nauk: 09.00.04 «Filozof. Antropolohiia, filozofia kultury»; Kharkiv. nats. un-t im. V. Karazina. KH. 2008. 21 s.

6. Osoblyvosti manipuliatsii svidomistiu v protsezi komunikatsii [Elektronnyy resurs]. Rezhym dostupu : <http://naub.oa.edu.ua/2010/osoblyvosti-manipulyatsiji-svidomisty-u-v-protsezi-komunikatsiji/>.

7. Ruda O. Movne pytannia iak ob'iekt manipulyativnykh stratehii u suchasnomu ukrainskomu politychnomu dyskursi: monohrafiia. Kyiv. 2012. 232 s.

8. Tepenchak T. M. Estetyko kulturolohichnyi aspekt manipuliatsii svidomistiu: avtoref. dys. na zdobuttia kand. filoz. nauk : 09.00.08 «Estetyka»; Kyivskyi natsionalnyi universytet im. Tarasa Shevchenka. Kyiv, 2008. 14 s.